

Hanbelîliğin Eş'arileşmesi Hicrî IV-VI. Yüzyılda Bağdat Örneği

Mustafa KARATAY, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2024, 239 sayfa.

The Ash'arization of Hanbalism: The Case of Baghdad in the 4th-6th Centuries AH

Elif OĞUZ*

Öz

Mezhepler arası ilişkilerin zaman, mekân ve bağlam çerçevesinde incelenmesi, düşünce ekollerinin gelişim süreçlerinin ve kırılma noktalarının anlaşılmasında önemli bir perspektif sunmaktadır. İslam düşünce tarihinde itikadi meselelerde katı duruşuyla bilinen Hanbelî mezhebi, hicrî IV-VI. yüzyıllarda Bağdat'ta yaşanan siyasî ve entelektüel gelişmelerin etkisiyle önemli fikirsel dönüşümler geçirmiştir. Bu bağlamda Mustafa Karatay'ın *Hanbelîliğin Eş'arileşmesi: Hicrî IV-VI. Yüzyılda Bağdat Örneği* adlı eseri, Hanbelî mezhebinin Eş'arî düşünceyle olan etkileşimini detaylı bir şekilde ele almaktadır. Çalışma, mezhepler arası ilişkilere karşıtlık üzerinden değil, etkileşim açısından yaklaşmakta, Hanbelîlik ve Eş'arîlik arasındaki bu fikrî etkileşimi âlimler ve teolojik meseleler

Abstract

Examining inter-sect relations within the time, place, and context framework offers a crucial perspective for understanding the developmental processes and turning points of various intellectual traditions. In the history of Islamic thought, the Hanbali school, known for its rigid stance on theological matters, underwent significant intellectual transformations under the influence of political and intellectual developments in Baghdad during the 4th to 6th centuries AH. In this regard, Mustafa Karatay's work, *The Ash'arization of Hanbalism: The Case of Baghdad in the 4th-6th Centuries AH*, thoroughly examines the interaction between Hanbali and Ash'ari thought. This study approaches the relationship between the two schools not from an antagonistic perspective but rather in terms of interaction, analyzing the

* Araştırma Görevlisi, Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Ana Bilim Dalı, Bayburt, Türkiye / e-mail: oguz.elif93@gmail.com / <https://orcid.org/0000-0002-6823-4255>

Başvuru Submission	Kabul Accept	Yayın Publish
21.11.2024	13.12.2024	31.12.2024

DOI 10.18403/emakalat.1589333

çerçevesinde analiz etmektedir. Karatay'ın bu eseri, Hanbelî mezhebinin Eş'arî düşünceye yönelme sürecini, dönemin ilmî ve siyasî dinamikleri doğrultusunda derinlemesine incelemekte ve bu iki ekol arasındaki etkileşime dair önemli bir bakış açısı sunmaktadır.

Anahtar Kavramlar: Kalam, Hanbelilik, Eş'arilik, Bağdat.

intellectual exchange between Hanbalism and Ash'arism through prominent scholars and theological issues. Karatay's work provides an in-depth examination of the Hanbali school's orientation toward Ash'ari thought, framed within the scientific and political dynamics of the period, thus offering an insightful perspective on the interplay between these two schools of thought.

Keywords: Kalam, Hanbalism, Ash'arism, Baghdad.

İtikadî ve siyasî mezheplerin kendi bağlamlarında değerlendirilmesi, yaşanan süreci anlamlandırabilmek için önem taşımaktadır. Nitekim kendi bağlamında üretilmiş metinlerden kopuk kategorize edilmiş mezhep algısı, fikirlerin anlaşılmasını güçleştirmektedir. Bu güçlük mezhebî oluşumların metinlerinin mekân-zaman irtibatı kurulmadan değerlendirildiğinde ekol içerisinde fikri tutarsızlıklar yaşanmasına ya da tarihî okuma yapıldığında birbirinden alakasız mezhep tanımlamalarının oluşmasına zemin hazırlamaktadır.

Değerlendirmesini yapacağımız Mustafa Karatay'ın aynı zamanda doktora tezinden üretilen *Hanbelîliğin Eş'arîleşmesi Hicrî IV-VI.*

Yüzyılda Bağdat Örneği isimli eser giriş, üç ana bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Hanbelî mezhebinin Eş'arî mezhebiyle olan etkileşimini Bağdat merkezli ve hicrî IV-VI. asırları ile sınırlayan yazar, süreç içerisinde Hanbelîliğin Eş'arîleştiğini iddia etmiş ve bu iddiasını temellendirmeye çalışarak eserini tamamlamıştır.

Giriş bölümünde araştırmanın genel çerçevesi hakkında bilgi verildikten sonra itikadî bir mezhep olarak Hanbelî mezhebinin tarihi sürecinden bahsedilmiştir. Hanbelîlik ve Eş'arîlik arasındaki

etkileşim alanları da yöntem ve içerik alt başlıklarıyla bu bölüm içerisinde ele alınmıştır.

Yazar araştırmasında itikadî meselelerde katı tavır sergilemesiyle bilinen Hanbelî düşüncede Eş'arî etkinin olup olmadığı sorusu üzerine yoğunlaşmıştır. Bu minvalde de Hanbelîlik ve Eş'arîlik arasındaki etkileşimi siyasî, entelektüel, mekânsal, coğrafi ve kültürel faktörlere indirgeyerek üç başlık altında ele almıştır. Birinci bölümü oluşturan bu faktörlerde yazar, etkileşimin tek taraflı düşünülecek bir husus olamayacağını altını ısrarla çizmiştir. Bazen siyasî bazen bid'at olarak görülen karşıt bir ekole karşı ortak tavır sergileme hususunda bazen de aileden farklı bir mezhebe mensup olma ya da farklı mezheplere tabi olan hocalardan ders alma gibi etmenlerin varlığı belirtilmiştir. Yazar, değişen süreç içerisinde de aynı mezhebe mensup olan kimselerin kelamî konularda farklı düşüncülerinin doğal olacağına dikkat çekmiştir.

Kelâmî fikirlerin oluşmasında iktidarların resmî ideolojilerinin etkisinin olup olmadığını sorgulayan yazar, hicrî IV-VI. yüzyıllar arasında Bağdat'ta hâkim olan iktidarlar -Abbasiler, Büveyhiler ve Selçuklular- perspektifinden iki ekol arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bu analiz neticesinde Abbasiler dönemini Hanbelî teolojinin yükselişi, Büveyhiler'i teolojik çok seslilik, Selçuklular'ı ise Eş'arî teolojinin zaferi başlıklarıyla isimlendirmiştir. İki ekol arasındaki etkileşimden hicrî 232-467 yılları arasında bahsedilemezken, hicrî IV. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş söz edilmeye başlandığına dikkat çekilmiştir. Özellikle de Eş'arîlerin siyaseten desteklendiği dönemde hem nakli hem de akli delilleri kullanmalarının Hanbelî alimlerin katı tavırlarında esnemeye yol açtığını, böylelikle de iki ekol arasındaki etkileşimin oluşmasına zemin hazırladığını dile getirmiştir.

Etkileşimin entelektüel boyutunu Ebû Ya'la el-Ferra, Ebü'l Vefâ İbn Akil, Ebü'l Hattâb el-Kelvezânî, İbnü'z-Zağûnî ve Ebü'l Ferec İbnü'l Cevzî gibi alimler üzerinden değerlendiren yazar, bu alimler sayesinde Hanbelî düşüncedeki katı tavrın yumuşadığını tespit etmiştir. Söz konusu tespitlerini rivayet metoduyla dirayet metodunu sentezleme, te'vil yöntemini benimseme, kelamî istidlallerin kullanımı ve teolojik sağduyunun sağlanması gibi analizlerle okuyucuya sunmuştur.

Bağdat'ın o dönemde siyasetin ve ilmin merkezi olmasından ötürü Hanbelîlik-Eş'arîlik arasındaki etkileşimi bu çerçevede mekânsal, coğrafi ve kültürel faktörler başlığıyla ele almıştır. İki ekol arasında metodolojik hususlar başta olmak üzere fikrî ayrılıklar olmasına rağmen, bazı konularda ortak tavır sergilemelerinin temelinde coğrafi, mekânsal unsurun devrede olmasının önemine dikkat çekmiştir. Ancak burada yazarın etkileşime dair verdiği mekânsal,

coğrafi faktörün örneklemelerini sınırlı tuttuğunu söylememiz gerekir. Halbuki iki ekol arasında etkileşimin olup olmadığı konusunda daha açıklayıcı örneklerle bölümün zenginleştirilmesi sağlanabilirdi. Zira buradaki örnekler İbn Haldûn'un yedi iklim nazariyesinden, Bağdat'ın ilmi yönünden ve siyasî olarak yaşadığı kırılmalardan ibaret kalmıştır.

Ehl-i Sünnet ve'l-cemaat düşüncesinin iki mezhep arasındaki etkileşime yansımalarının irdelendiği ikinci bölümde yazar, Ehl-i Sünnet ve'l-cemaat fikrini kavramsal çerçevede incelemeye başlayarak teşekkül sürecini ele almıştır. Bu kavram neticesinde Ehl-i Sünnet ve'l-cemaat çatısı altında yer alan Hanbelilik ve Eş'ariliğin etkileşimine zemin hazırlayan ortak teolojik tutumlar, Mu'tezile karşıtlığı ve Şîa karşıtlığı olarak iki başlık altında derinlemesine analiz edilmiştir. Her iki ekolün Mu'tezile ve Şîa karşıtlığına yönelik benzer nitelikte eserler kaleme aldığını belirten yazar, kendileri gibi görmedikleri ve zikredilen mezhep mensupları tarafından muhalif olarak görülmelerinin Sünnilik çatısı altında toplanılması fikrini daha da güçlendirdiğini ve bunun da mezhep taraftarlarını ortak tavır sergilemeye sevk ettiğini ileri sürmüştür.

Karatay, hicrî IV-VI. yüzyıllarda mezhepsel kimliklerin ve tarafların belirginleştiğini, tartışmaların yoğun olduğunu ifade etmektedir. Ancak bu zaman diliminde mezhepler arası gerilimler yaşansa da aynı zamanda başka saiklerin devreye girmesiyle ekoller arası yakınlaşmaların da olduğuna dikkat çekmektedir. Hanbelilik ve Eş'ariliğin ortak düşman olarak kabul ettikleri kesimlere karşı birleşerek etkileşim sergilemelerini bu açıdan değerlendirmektedir. Fakat yazarın iki mezhep arasındaki etkileşimi Bağdat merkezli ele aldığını belirtmemiz gerekmektedir. Nitekim Sünnilik çatısı altında yer almalarına rağmen birbirlerine karşı oldukça sert tavırlar sergiledikleri başka bölgelerin varlığına literatürde işaret edilmektedir.

Çalışmanın en özgün boyutu olarak kabul edilebilecek üçüncü bölümünde ise yazar Hanbelilikte Eş'arileşme temayülünün oluştuğu teolojik meselelere değinmiştir. Bu teolojik meseleleri marifetullah, Allah'ın varlığıyla ilgili aklî deliller, Allah'ın sıfatları, kelâmullah tartışmaları, rü'yetullah, halku ef'ali'l-ibâd, istitâat ve teklif-i mâ lâ yutâk alt başlıklarıyla derinlemesine incelemiştir. Eserin muhtevasının en geniş olduğu bu bölümde, iki mezhep mensupları arasındaki teolojik meselelere yaklaşımı Ebû Ya'la el-Ferra, Ebü'l Vefâ İbn Akîl, Ebü'l Hattâb el-Kelvezânî, İbnü'z-Zağûnî ve Ebü'l Ferec İbnü'l Cevzî gibi alimler ve onların eserlerinden örnekler vererek okuyucunun istifadesine sunmuştur.

Geleneğe sıkı bir şekilde bağlı olan Hanbelilerde itikadi konularda söz söylemenin dahi bid'at sayılması, yaygın düşünce şeklidir. Hicrî IV-VI. yüzyıllara gelindiğinde ise durumun değiştiği, Hanbeli alimlerin eserlerinde sadece kelmî konuların ele alınmadığı, üstelik bu konular hakkında tartışmanın ve aklı istidlallerin yapıldığı Karatay tarafından ifade edilmiştir. Örneğin marifetullah hakkında Ebu Ya'la el-Ferra, Allah'ın bilinmesinin vacip kılındığını söylemiş, fakat mükellefin sorumlu olabilmesi için Peygamber gelmesi gerektiğini savunmuştur. İbn Akîl de marifetullahın hem sem' hem de akıl ile bilinebileceğini belirtmiştir. Bu fikirler, Hanbelilerin bazı konularda Eş'arilerle ortak düşündüklerini göstermesi bakımından önemlidir.

Hanbeli alimlerin kelmî konularda yaptıkları yorumlar, ekol içerisinde eleştirilmelerine de sebep olmuştur. Bu durum sadece zikredilen alimler ve ekol içerisindeki diğer alimler arasında gerçekleşmemiş, aynı zamanda ifade edilen alimler arasında da bazı konularda uzlaşma sağlanamamıştır. Örneğin İbnü'l Cevzî istivayı Allah'ın zatına ait bir sıfat olarak kabul edenlerden İbn Hamid, İbnü'z-Zâğûnî ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ gibi alimlere şiddetle karşı çıkmış ve bu alimlerin kendi mezhebinden olmasına şaşırıldığını dile getirmiştir.

Yazar, teolojik meselelerde Hanbeli alimlerin daha çok Eş'ari alimlerle benzer fikirlere sahip olmaları noktasına odaklanmıştır. Bu minvalde de meseleler hakkında Eş'arilerle ortak söyleme sahip olan alimlerin fikirlerini zikretmiş, etkileşimin açık örnekliği olarak okuyucuya sunmuştur.

Sonuç bölümünde tarihsel süreç içerisinde Hanbeli mezhebinin kimliğinde değişimler olduğunu dile getiren yazar, Hanbelilerin zamanla, değişen şartlar doğrultusunda katı tavırlarından vazgeçerek kelm ilmine ve kelmâcılara olumlu tutum sergilediğini belirtmiştir. Özellikle Ehl-i Sünnet çatısı altında birleşerek Ehl-i Bid'at olarak gördükleri gruplara karşı reddiyeler kaleme almalarıyla bu etkileşim sürecinin hızlandığını ve itikadi meselelerde müttefik olduklarını ifade etmiştir. Hanbelilerin itikadi meselelerdeki temayülünün Eş'arilerle benzeşmesini, Hanbelilerin itikadi açıdan Eş'arileşmesi olarak yorumlamıştır.

Mustafa Karatay tarafından hicrî IV-VI. yüzyılları arasındaki Hanbelilik Eş'arilik etkileşimini Bağdat merkezli ele alan çalışma, iki ekol arasındaki ilişkiyi karşıtlık perspektifi üzerinden değil de etkileşim açısından değerlendirmesi oldukça kıymetlidir. Kelmî fikirlere genellikle mezhepler arasındaki mücadeleler -karşıtlık merkezli- zaviyesinden bakıldığında kategorize edilmiş mezhep algısının ötesine geçilmesi pek mümkün olmamaktadır. Kategorize

edilmiş mezhep algısı da ekole rengini veren etmenler dışına çıkıldığında mezhep tanımının ve kriterlerinin esneyemediği unsurlara dönüşmektedir. Bu nedenle etkileşimin doğallığını, hazır şablonlara indirgemek yerine mezhep içerisindeki farklı renkler olarak tanımlamak daha doğru bir tutum olacaktır.

Karatay'ın çalışması, tarihi süreçten ziyade kelimî meselelere odaklanmasıyla önem arz etmekte olup, özellikle Hanbelî mezhebinin itikadî konularda Eş'arileştiği yönündeki tespitiyle dikkat çekmektedir. Zira mezhepler arasında karşıtlık ya da yakınlaşma olması ekol içerisinde bir evrilmenin olduğunu gösterir mi? Karatay'ın argümanlarından Hanbelîler ve Eş'ariler arasında özellikle Ehl-i Sünnet çatısı merkezli bir etkileşim olduğu açık olmakla birlikte bu etkileşimi dönüşüme yorumlamak ne kadar doğru bir yaklaşım olur, bunun sorgulanması gerekmektedir. Nitekim yaşanan dönemin siyasî ve ilmî hareketliliği iki ekol arasındaki etkileşimi ortak zeminde ilerleme şeklinde yorumlamaya sevk ederken, Bağdat dışındaki bölgelerde mezhepler arasındaki çatışmanın oldukça şiddetli geçtiği, Hanbelî alimler arasında teolojik fikirler noktasında Eş'arilerle aynı düşünmeyen alimlerin varlığı da bilinmektedir. Bu nedenle yöntemsel olarak bu ortak fikir temayülünü mezhebi dönüşüm olarak yorumlamanın çok doğru olmayacağı kanaatindeyiz.

Literatürde Hanbelîlik-Eş'arîlik ekollerini ele alan çalışmaların çoğunluğu iki grup arasındaki çatışmaya odaklanarak süreci analiz etmektedir. Bu çalışmalardan biri olan ve İsa Koç tarafından kaleme alınan *Mezhepler Arası Mücadele Hanbelîlik-Eş'arîlik İlişkisi* isimli eser, Karatay'ın çalışması ile benzerlik arz etmektedir. Ancak Koç, iki ekol arasındaki ilişkiyi hicri III-V. yüzyıllar arasında sınırlamaktadır. Zikredilen yüzyıllar Hanbelîlik-Eş'arîlik mezhepleri arasındaki mücadelenin zirve yaptığı dönemi teşkil etmekte ve bu sebeple de etkileşimden ziyade çatışmaya odaklanmaktadır.¹ Karatay ise IV-VI. yüzyıllar arasında meseleyi irdelemekte, mezhepler arasındaki ilişkiyi ise etkileşim açısından ele almaktadır. Etkileşim odaklı yaklaşımıyla literatürdeki diğer çalışmalardan ayrılmakta ve özgün bir bakış açısı sunmaktadır.

Değerlendirmesini yaptığımız bu eser, dil ve üslup açısından akıcı olmakla birlikte, kaynak kullanımı açısından da zengin bir bibliyografyaya sahiptir. Etkileşimi merkeze aldığı özgün bakış açısıyla yeni çalışmalara oldukça katkı sağlayacaktır.

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İsa Koç, *Mezhepler Arası Mücadele Hanbelîlik-Eş'arîlik İlişkisi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021).

Kaynakça

Karatay, Mustafa. *Hanbeliliğın Eş'arileşmesi Hicrî IV-VI. Yüzyılda Bağdat Örneği*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2024.

Koç, İsa. *Mezhepler Arası Mücadele Hanbelilik-Eş'arilik İlişkisi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.